Dynastia Hasmoneuszy

Od Machabeuszy do Heroda

Gdyż sobie naciągnę Judę, a łuk napełnię Efraimem; i wzbudzę synów twoich, o Syonie! przeciwko synom twoim, o Jawanie! i zgotuję cię jako miecz mocarza – Zach 9:13.

Ten tekst z Proroctwa Zachariasza mówi o konflikcie między Izraelitami, a „synami” Grecji. Konfliktów nie nastał za czasów Aleksandra – on bowiem zaprowadził pokój w Jeruzalem i zezwolił w Izraelu na wiele swobód – ale sześć pokoleń po nim.

W tamtym czasie dwoma najsilniejszymi częściami cesarstwa greckiego było imperium seleuckie w Syrii, na północ od Izraela i imperium ptolemejskie w Egipcie, na południu. Nazwy tych imperiów pochodzą od pierwszych królów każdego z nich – Seleukos Nikator i Ptolemeusz Soter. Byli oni greckimi przywódcami należącymi do świty Aleksandra i stopniowo doszli do władzy w swoich własnych sferach w Syrii i Egipcie.

W rozdziale jedenastym Daniel określa tych dwóch władców odpowiednio jako „król północy” i „król południa” i poprzez historię sześciu generacji dociera aż do czasu Antiocha Epifanesa, króla imperium seleuckiego. W Egipcie rządzącymi byli:

Ptolemeusz Soter
Ptolemeusz Filadelfos
Ptolemeusz Euergetes
Ptolemeusz Filopator
Ptolemeusz Epifanes
Ptolemeusz Filometor

W Syrii władcami byli:
Seleukos Nikator
Antioch Soter
Antioch Theos
Seleukos Kallinikos
Seleukos Keraunos, Antioch Wielki (bracia)
Seleukos Filopator, Antioch Epifanes (bracia)

Dokonania tych sześciu pokoleń władców są proroczo opisane w Dan. 11:5-21 i dalej. Werset 21 wprowadza królowanie Antiocha Epifanesa, który zyskał złą sławę okrutnego prześladowcy narodu żydowskiego. W proteście przeciwko jego okrucieństwom kapłan imieniem Matatiasz z małego miasta Modin (30 mil na półn.-wsch. od Jerozolimy) wzniecił powszechne powstanie, które z Bogiem osiągnęło powodzenie, z pokonaniem armii Seleucydów wysłanej przeciwko nim włącznie. Sam Matatisz zmarł rok później, przekazawszy przywództwo nad armią Judzie Machabeuszowi, jednemu ze swoich pięciu synów. Juda odniósł znaczne sukcesy i dlatego jego imię przetrwało w ogólniejszym określeniu „Machabeusze”.

Po sprawowaniu przywództwa w Izraelu przez siedem lat Juda zginął w bitwie. Izrael wielce opłakiwał swego bohatera wiary. Dowództwo powstania przejął jego brat Jonatan, który stał na czele Izraela, aż pojmano go wskutek zdrady w 143 r. p. Ch. Niedługo później został zabity. Jego brat Szymon Machabeusz, ostatni z pięciu braci, zastąpił go zarówno jako dowódcę armii, jak i najwyższego kapłana (wcześniej podczas swego panowania obowiązki kapłana pełnił także Jonatan). Szymon zawarł porozumienie z seleuckim królem Demetriuszem i zaprowadził pokój w Izraelu.

„W roku więc sto siedemdziesiątym [142 p. Ch.] pogańskie jarzmo zostało zdjęte z Izraela, a lud na dokumentach i na umowach zaczął pisać: „W pierwszym roku Szymona, wielkiego arcykapłana, wodza i zwierzchnika Żydów” (1 Mach. 13:41-42, BT). „Jak długo Szymon żył, w kraju panował pokój. Starał się on dla swojego narodu o to, co dobre. Władanie jego im się podobało, a także chwała jego po wszystkie dni” (1 Mach. 14:4, BT).

Dynastia, która miała taki początek, znana jest jako „dynastia hasmonejska”, nazwana tak od nazwiska przodka, Hasmoneusza. Mniej więcej w roku 139 p. Ch. została uznana przez rzymski senat. Choć Szymon zmarł w roku 135 p. Ch., dynastia Hasmoneuszy przetrwała.

Następne pokolenie

Szymon został zamordowany wraz ze swoimi dwoma synami przez męża swej córki, po czym władza w Izraelu po raz pierwszy przeszła w ręce kogoś spoza pierwotnego powstańczego pokolenia. Trzeci syn Szymona, Jan Hirkan, zajął jego miejsce jako władca i arcykapłan aż do swej śmierci w roku 104 p. Ch. Jan sprzymierzył się z Idumejczykami, którzy (nieprawnie) przejęli władzę i z nich potem wywodził się król Herod. Zburzył świątynię Samarytan na Górze Garizim, jakkolwiek wielu nadal modliło się wśród ruin. Niektórzy sądzą, że apokryfi czna „Księga jubileuszy” powstała podczas jego urzędowania. Uważa się także, że to w tym czasie doszło do rozłamu pomiędzy saduceuszami i faryzeuszami, chociaż niektórzy datują tę separację wcześniej. Jan przyjął również imię Hirkan, imię greckie, co dowodzi jego ducha kompromisu z pogańskim sąsiadem. Choć niektórzy uważają jego panowanie za wyniesienie dynastii na polityczne „wysokie wody”, to nasiona schyłku i rozkładu zostały już posiane. Ujawniło się to natychmi-

ast po jego śmierci.

Schyłek i rozkład

Jan Hirkan pozostawił rząd swojej żonie, a funkcje kapłańskie synowi Arystobulowi. Jednakże jego syn wkrótce przejął władzę, matkę aresztował i pozwolił jej skonać w więzieniu. Był pierwszym, który przywłaszczył sobie tytuł „króla”, wbrew prawu i pomimo sprzeciwu mieszkańców kraju, jako że nie pochodził on z królewskiej linii Dawida, ani nawet z Judy. (Jego poprzednicy mieli tytuł nasi, czyli coś jak prezydent.) Jego żądza władzy spowodowała korupcję, nielojalność w rodzinie i intrygi, które doprowadziły do moralnego zepsucia zasad rządzenia. Gdy Jan Hirkan niepokoił stronnictwo faryzeuszy, pojawiła się religijna nietolerancja. Jednak królował on tylko przez rok.

Następnie z więzienia został zwolniony jego brat Aleksander Janneusz i objął panowanie. Rządził przez 27 lat, do roku 70 p. Ch. i był okrutny. Szacuje się, że około 50 000 ludzi, z kobietami i dziećmi włącznie, zginęło w wojnie domowej, podczas której faryzeusze stanęli przeciwko niemu, pogłębiając rozłam między nimi, a jego „pro-greckim” stronnictwem saduceuszy. Ośmiuset faryzeuszy zostało ukrzyżowanych w czasie jego królowania. Po jego śmierci władza przeszła na dziewięć lat w ręce jego żony Salome Aleksandry, zaś kapłaństwo pod zarząd jego syna Jana Hirkana II, który jak na ironię był z partii faryzeuszy i wedle własnych życzeń przywrócił instytucję Sanhedrynu.

Salome umarła w 67 r. p. Ch., krótko po tym, jak jej syn Jan Hirkan II został arcykapłanem. Wkrótce jednak jego młodszy brat Arystobul II zbuntował się i zajął tron. Wybuchła wojna domowa, która zakończyła się w 63 r. p. Ch. podbiciem Judei przez rzymskiego generała Pompey’a. Arystobul został zabrany do Rzymu i tam zamordowany w roku 50 p. Ch. W roku 63 p. Ch. Jan Hirkan II został formalnie przywrócony jako król, ale w rzeczywistości nie odzyskał pełni władzy. Jego syn Antygon, z pomocą sprzymierzonych Partów ogłosił się królem w roku 39 p. Ch., ale w tym samym roku Rzymianie mianowali Heroda królem Judei. Herod zajął Jeruzalem trzy lata później, w roku 36 p. Ch., Antygon został uwięziony w Antonii i wkrótce potem zgładzony. To zakończyło rządy dynastii Hasmoneuszy. A oto podsumowanie listy pokoleń przywódców machabejskich:

1. Matatiasz, potem jego synowie: Judasz, Jonatan, Szymon
2. Jan Hirkan
3. Arystobul, Aleksander Janneusz, Salome Aleksandra
4. Jan Hirkan II, Arystobul II
5. Antygon

Księgi Machabejskie

Historia tych czasów, przynajmniej do Szymona, została spisana w Księgach Machabejskich. Są cztery księgi o tej nazwie, odpowiednio: Pierwsza, Druga, Trzecia i Czwarta Machabejska. Stanowią one część Apokryfów Starego Testamentu. Wprawdzie nie wchodzą one w skład ksiąg natchnionych, uznawanych przez Żydów, czy protestantów, to jednak dwie pierwsze znajdują się w Biblii katolickiej. Oxford Study Bible, Revised English Bible with Apocrypha zawiera dwie pierwsze księgi. Znajdujące się tam informacje są zgodne z tymi, które pochodzą od Józefa Flawiusza z I wieku po Ch.

Pierwsza Księga Machabejska została napisana po hebrajsku, ale zachował się jedynie przekład grecki. Jest to „prosta historia, napisana w sposób odpowiadający tamtym czasom przez nieznanego stronnika hasmonejskich królów, jacy powstali po Szymonie” (Oxford Study Bible, s. 1197).

Druga Księga Machabejska „jest skróconą wersją pięciotomowego dzieła historycznego, obecnie zaginionego, autorstwa Jazona z Cyreny... Do tej wersji skracający dołączył we wstępie dwa listy... Druga Machabejska była napisana po grecku w Egipcie około roku 124. p.n.e.” (Oxford Study Bible, s. 1233).

Obie księgi podają wydarzenia z czasów ery Seleucydów, której początek przypada na rok 311 p. Ch. {Przypis: Były dwie rachuby ery Seleucydów, jedna opierająca się na latach babilońskich (zaczynających się wiosną od miesiąca Nisanu) i druga według lat macedońskich (zaczynających się późnym latem lub w jesieni). Ta subtelna różnica stanowi klucz przy ustalaniu pewnych drobnych nierówności.} Wtedy słynne ponowne poświęcenie świątyni w czasach Judy Machabeusza, jakie zaczęło się „wcześnie rano dwudziestego piątego dnia dziewiątego miesiąca, to jest miesiąca Kislew, sto czterdziestego roku” (1 Mach. 4:52), miałoby miejsce 13 grudnia 164 r. p. Ch. , kalendarz juliański. Dzisiaj jest to obchodzone jako żydowski festiwal „Chanuka” (poświęcenie albo konsekracja), które trwa osiem dni w nawiązaniu do ośmiu dni ceremonii poświęcania. Żydowskie menory z ośmioma lampami, zwyczajowe w dzisiejszych synagogach, również nawiązują do tamtych ośmiu dni. „Poświęcenie kościoła” z Ew. Jana 10:22 (BG) to ta sama uroczystość co współczesny „festiwal światła”.

Nieczysty chleb

Na ten akt naprawy i oczyszczenia zwraca uwagę Księga Ezechiela. Prorokowi było powiedziane, że przez 430 dni ma jeść nieczysty chleb, aby wskazać zarówno na tyleż lat przeszłych niegodziwości Izraela i Judy, jak i określić lata przyszłej kary, podczas której Izraelici będą jeść swój duchowy „chleb” z domieszką nieczystości pod panowaniem pogańskich rządów. Od roku, w którym Ezechiel otrzymał ten nakaz, do roku, w którym

świątynia została powtórnie poświęcona za czasów Judy Machabeusza, minął okres 430 lat (Ezech. 4:4-13).

Antioch Epifanes

Zniesławiony król Antioch Epifanes był zakładnikiem w Rzymie, zanim w roku 175 p. Ch. objął tron po swoim bracie. Około tego czasu pewna grupa Żydów uznała, że będzie się im lepiej powodziło, jeśli staną się podobni do pogan: „Słowa te w ich mniemaniu uchodziły za dobre. Niektórzy zaś spomiędzy ludu zapalili się do tej sprawy i udali się do króla [Antiocha Epifanesa], a on dał im władzę, żeby wprowadzili pogańskie obyczaje. W Jerozolimie więc wybudowali gimnazjum według pogańskich zwyczajów. Pozbyli się też znaku obrzezania i odpadli od świętego przymierza. Sprzęgli się też z poganami i zaprzedali się im, aby robić to, co złe” (1 Mach. 1:12-15).

Gdy Antioch umocnił się na tronie, postanowił zająć Egipt i rządzić obydwoma królestwami. Król Ptolemeusz został rozgromiony, a Antioch podczas triumfalnego powrotu wkroczył w roku 169 p. Ch. do Izraela i Jeruzalem. Splądrował bogactwa świątynne, pozabijał tysiące ludzi i wszystkim się arogancko przechwalał. Dwa lata później wysłał gubernatora, aby obłożyć Judeę daniną, plądrował i palił Jeruzalem, zabił kolejne tysiące ludzi i pozostawił uzbrojony garnizon, który był „złośliwym przeciwnikiem Izraela – bez przerwy” (1 Mach. 1:36).

Co więcej, Antioch wydał edykt zabraniający składania zwyczajowych żydowskich ofi ar i praktykowania obrzezki, zezwalający składać na ofi arę świnie i bezcześcić sabat. Za nieposłuszeństwo wobec tego całkowitego uchylenia tego religijnego żydowskiego prawa groziła kara śmierci.

„W dniu piętnastym miesiąca Kislew sto czterdziestego piątego roku [167 p. Ch.] na ołtarzu całopalenia wybudowano 'ohydę spustoszenia’, a w okolicznych miastach judzkich pobudowano także ołtarze; ofi ary kadzielne składano nawet przed drzwiami domów i na ulicach. Księgi Prawa, które znaleziono, darto w strzępy i palono ogniem. Wyrok królewski pozbawiał życia tego, u kogo gdziekolwiek znalazła się Księga Przymierza albo jeżeli ktoś postępował zgodnie z nakazami Prawa… wymordowano kobiety, które obrzezały swoje dzieci. I powieszono im niemowlęta na szyjach. A także zabito domowników i tych, którzy dokonywali na nich obrzezania… Wielki gniew Boży strasznie zaciążył nad Izraelem” (1 Mach. 1:54-64, BT). W pewnym szczególnie potwornym zdarzeniu król spalił kobiecie siedmiu synów, jednego po drugim, ponieważ odmówili świętokradztwa, a na końcu zmarła ona sama.

Matatiasz

To przeciwko tym okrucieństwom powstał publicznie kapłan z linii Joaryba z rodziny jerozolimskiej, osiadłej w Modin. Matatisz miał pięciu synów: Jana Gaddiego, Szymona Tatisa, Eleazar Auarana i Jonatana Apfusa. Gdy żołnierze króla przybyli do Modin, aby wymusić świętokradztwo, Matatiasz, jako człowiek wpływowy, został publicznie wezwany do tego, by poprowadzić lud do odstępstwa. Za jego przysługę obiecano mu powodzenie i bogactwa.

Donośnym głosem odmówił on publicznie w imieniu swoim i swoich synów: „Królewskim rozkazom nie będziemy posłuszni i od naszego kultu nie odstąpimy ani na prawo, ani na lewo” (1 Mach. 2:22). Gdy apostata przystąpił do złożenia ofi ary na pogańskim ołtarzu, Matatiasz bardzo się rozgniewał. Drżąc z oburzenia zabił ofi arującego, czyli ofi cera królewskiego, rozwalił pogański ołtarz i wezwał ludzi, aby poszli za nim. On i jego synowie udali się w góry, zostawiając wszystko, co posiadali. Grupa jego zwolenników powiększała się. Szli przez kraj rozwalając pogańskie ołtarze, przywracając żydowskie prawa i stając w obronie wiernych. Były tragedie, jak los tysięcy mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy nie stanęli do walki w sabat, ale i wiele zwycięstw.

Proroctwo Daniela

Wydaje się, że prześladowania spowodowane przez Antiocha, wzruszający opór Matatiasza i jego synów oraz zwolenników, a także późniejsze odejście od tego ruchu zostały zapowiedziane w proroctwie (Dan. 11:31-35). Ale ten sam zapis został użyty przez Boga dla przepowiedzenia jeszcze większych prześladowań, jakie miały przyjść na lud Boży w późniejszych czasach. Teksty te odnoszą się bowiem szczególnie do prześladowań Żydów i chrześcijan pod panowaniem pogańskiego Rzymu, a później do jeszcze szerzej zakrojonych prześladowań papieskiego Rzymu względem chrześcijan Wieku Ewangelii.

A zatem Dan. 11:31 opisuje nie tylko zbezczeszczenie świątyni przez Antiocha, ale również zburzenie świątyni przez Rzymian w 70 r. (por. Mat. 24:15) oraz demoralizację duchowej świątyni, kościoła, przez papiestwo. Takie jest późniejsze zastosowanie tekstu Biblii, na którym skupiają się zawsze badacze biblijni. Takie jest również to odniesienie, które stanowi podstawę dla proroczych dni w 12. rozdziale Daniela – 1260, 1290 i 1335 lat. Te okresy zaczynają się od ustanowienia władzy papieskiej w Rzymie i we Włoszech po pokonanie Ostrogotów w Rawennie w 539 roku.

Siedem okresów historii

Od momentu, gdy Izrael ukonstytuował się jako naród, kiedy to Mojżesz pośredniczył przy zawieraniu Przymierza Prawa, da się wyróżnić w historii narodu żydowskiego siedem okresów:

1. Wyswobodzenie pod wodzą Mojżesza,

2. Przejście przez Jordan za Jozuego.
3. Sędziowie.
4. Królowie.
5. Rozproszenie przez Babilon.
6. Ponowne zromadzenie za Persów.
7. Machabeusze i dynastia hasmonejska.

To doprowadza nas do czasów Heroda, za którego narodził się Jezus. Warto odnotować, że istnieją pewne równoległości między siedmioma okresami, mianowicie między powstaniem Machabeuszy i siedmioma okresami Wieku Ewangelii, rozpoczynającymi się działalnością pastora Charlesa Russella. Matatiasz był poruszony oburzeniem greckimi okropieństwami, w szczególności hańbieniem ołtarza, i wezwał tych, którzy uważali tak samo, by udali się z nim na odosobnienie, w góry. Tam Bóg dał jemu i całemu tak zapoczątkowanemu ruchowi kilka znacznych zwycięstw. Stopniowo odzyskali świątynię i ponownie poświęcili ją, aby chwalić Boga Jehowę.

Pastor Russell był zachęcony do działania swą oceną doktryny okupu i troską z powodu skażenia chrześcijańskiej nauki błędami pochodzącymi z pogańskich wpływów, takich jak trójca czy greckie pojęcie duszy nieśmiertelnej. Wezwał tych, którzy mieli podobne poglądy, aby się do niego przyłączyli w opuszczeniu pokalanych chrześcijańskich sekt. Według słów Mat. 24:16 powinni oni „uciekać w góry”, daleko od „Judei” (chrześcijaństwa). Tam Bóg dał jemu i całemu tak zapoczątkowanemu ruchowi znaczne zwycięstwa. Klasa świątyni została ponownie poświęcona ocenieniem okupu za wszystkich i zrozumieniem Bożego Planu Wieków.

Rozpad ruchu

Daniel 11:32-35 opisuje rozwlekły okres pełen zwycięstw, cierpień, triumfów, klęsk, wzlotów i upadków. Odzwierciedla to okres Machabeuszy; w szerszej skali jest to również opis bohaterskich czynów wczesnego chrześcijaństwa w czasach pogańskiego Rzymu; a w jeszcze szerszej obrazuje to bohaterskie dokonania świętych za czasów Rzymu papieskiego.

We wszystkich przypadkach lud Boży rozwijał się poprzez trudności, jakie spotykał na swojej drodze. Próbie była poddawana ich wiara w Boga oraz ich służba Bogu. Chodziło o to, aby byli „doświadczeni i oczyszczeni, i wybieleni” (Dan. 11:35). Następstwem powstania Machabeuszy był czas upadku. Pośród duchowego przywództwa Izraela wyłoniły się dwa stronnictwa – saduceusze i faryzeusze. Nazwa „saduceusze” pochodzi od Sadoka, wiernego kapłana za dni Dawida i Salomona. To oni stali się ofi cjalnymi zwierzchnikami świątyni, ale ich wiara się tak rozchwiała, że w czasach Nowego Testamentu saduceusze uczyli, że „nie ma zmartwychwstania ani anioła, ani ducha, natomiast faryzeusze uznawali jedno i drugie” – Dzieje Ap. 23:8.

Faryzeusze wyznawali głębsze oddanie Prawu oraz szacunek dla wartości duchowych i zwyczajów związanych z żydowska wiarą. Ludzie przychodzili do nich, aby byli ich przewodnikami w duchowych sprawach, nawet jeśli to nie oni sprawowali ofi cjalnie nadzór nad świątynią i służbą w niej. I tak doszło do napięcia w stosunkach między saduceuszami, a faryzeuszami. Jedni stawali się bardziej polityczni, drudzy bardziej religijni. W czasach Chrystusa faryzejskie podejście do Prawa wykrzywiło się dlatego, że byli za bardzo przywiązani do drobiazgów dodanych do Prawa przez starszych. Zwracali bowiem nadmierną uwagę na to, by tym co zewnętrzne zyskiwać uznanie swej służby, zaś pomijali rozwój wewnętrzny, zachowując sprawiedliwość Prawa w swoich sercach.

Porozumienie z Rzymem

U swoich początków imperium Seleucydów było najpotężniejszym mocarstwem tamtego czasu. Ale pozycja, wpływ i siła Rzymu rosły. W serii trzech wojen punickich w latach 364-164 p.n.e Rzym pokonał Kartaginę. Gdy Antioch Wielki próbował rozszerzyć mocarstwo seleuckie na zachód, został nagle pokonany przez Rzym i w umowie z nim zawartej w 188 r. p.n.e. zgodził się zaciągnąć u Rzymian ogromny dług (Dan. 11:18). Jego następca Seleukos Filopator zmagał się z płaceniem tego zadłużenia i został później, w roku 175 p.n.e. zamordowany przez swego ministra Heliodora (Dan. 11: 20). Tron przejął brat Filopatora Antioch Epifanes (Dan. 11:21), który był zakładnikiem w Rzymie. W roku 170 p.n.e. Antioch Epifanes po raz pierwszy napadł na Egipt i zostawił tam na tronie młodego Ptolemeusza Filomatora jako marionetkowego władcę, żeby nie drażnić Rzymian. Dwa lata później w 168 r. p.n.e. dokonał ponownego najazdu, ale tym razem dwóch rzymskich ambasadorów zmusiło go do odwrotu (Dan. 11:30) i trzeci raz już nie spróbował. W drodze powrotnej do domu dopuścił się on szczególnych okrucieństw względem Żydów, dokonując masakry 40 000 ludzi i biorąc do niewoli podobną ilość.

W taki to oto sposób było naturalne dla Judy Machabeusza, że po swych początkowych zwycięstwach chciał zawrzeć układ z Rzymem przeciwko wrogom z północy. Porozumienie rzymsko-żydowskie zostało zawarte w 161 r. p.n.e i wywarło wpływ na przeprowadzenie przez Seleucydów kilku kampanii przeciw Żydom. (O tej umowie przeczytaj w 1 Mach. 8.)

Lekcje dla nas

Powstanie machabejskie było oparte na Bożej wierze praktykowanej przez Bożych przywódców. Tak jak zostało to przepowiedziane w Zach. 9:13 (i w pozostałej części rozdziałów 9 i 10) oraz w Ezech. 4:13, Bóg je bło-

gosławił. W tym okresie zarówno polityczne, jak i religijne przywództwo Izraela było skupione na jednej osobie, co miało wskazywać na czas prawdziwego Mesjasza, który będzie rządził jako król i kapłan. Zaprawdę to wielkie proroctwo, które mówi o triumfie Machabeuszy, Zach. 9:13, mówi również o triumfie chrześcijaństwa, gdy „podbiło” grecki świat przez wiarę.

Niestety, tak jak w późniejszych latach powstanie machabejskie obrało zły kierunek, tak samo w późniejszym okresie zepsucie dotknęło także chrześcijaństwo. Ideały wiary, które popchnęły do słusznego buntu, przerodziły się potem w religijną nietolerancję z jednej strony i moralne zepsucie przez przemoc z drugiej. Podobieństwa do chrześcijaństwa są uderzające. Te same lekcje wymagają również naszej uwagi. Nie pozwólmy, aby wiara, która zapłonęła w naszych duszach i przywiodła nas do poświęcenia oraz dobrze się rozwijała pod uświęconą uwagą, nie zanikła pod wpływem grzechu, letargu i światowości. Nie dopuśćmy do tego, aby nasz uniżony zapał dla Prawdy został wyparty przez ustaloną postawę nie podlegającą więcej wpływowi Pisma Świętego, znaków i rozumu. Czy sądzimy może, że wszystkie niebezpieczeństwa należą do przeszłości?

David Rice (USA)